

● પ્રસ્તાવના

9.1 આંતરિક વેપાર અને વિદેશવેપાર (આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર)નો અર્થ

9.2 વિદેશવેપાર માટેનાં કારણો

9.3 વિદેશવેપારના સ્વરૂપને અસર કરતી બાબતો

9.4 આંતરિક અને વિદેશવેપાર વચ્ચેનો તફાવત

9.5 વિદેશવેપારની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ

9.6 વિશ્વવેપારમાં ભારતનો હિસ્સો

9.7 ભારતના વિદેશવેપારનું કદ, સ્વરૂપ અને દિશા

9.7.1 વિદેશવેપારનું કદ

9.7.2 ભારતની આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓનું સ્વરૂપ

9.7.3 ભારતના વિદેશવેપારની દિશા

9.8 લેણદેણની તુલાનો ખ્યાલ

9.8.1 લેણદેણની તુલાના પ્રકારો

9.8.2 લેણદેણની તુલનાનાં ખાતાઓ

9.8.3 લેણદેણની તુલાને અસર કરતાં પરિબળો

9.9 હૂંડિયામણ-દરનો ખ્યાલ

પ્રસ્તાવના (Introduction)

આપણા દેશની અને તેમજ દરેક દેશની ભૌગોલિક હદ નિર્ધારિત હોય છે. દેશની હદની બહાર જવા-આવવા પર કાયદાકીય નિયંત્રણો અને ક્યારેક પ્રતિબંધ હોય છે. તો પછી આપણે વિચાર્યું છે કે, આપણાં ઘરોમાં કોરિયાનું રેફ્રિજરેટર, જાપાનનું ટી.વી., રસ્તા પર જર્મનીની કાર, ખેતરોમાં અમેરિકાનાં ટ્રેક્ટર, મોલમાં યુ.કે.નાં બૂટ અને કપડાં શી રીતે આવે છે ? શું આપણે જાણીએ છીએ કે, આપણા દેશનાં વાહનો જે પેટ્રોલ કે ડીઝલથી ચાલે છે તેમાંનું મોટા ભાગનું તેલ અખાતી દેશોથી આવે છે ?

તો આ પ્રકરણમાં આપણે સમજીશું કે દેશની હદ બહારથી વસ્તુઓ, સેવાઓ, ટેકનોલોજીને વગેરેની આપ-લે થાય તો તે વિદેશવેપાર કહેવાય અને આ વેપારનાં કેટલાંક અગત્યનાં પાસાઓ વિશે પણ સમજીશું.

9.1 આંતરિક વેપાર અને વિદેશવેપાર (આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર)નો અર્થ

(Meaning of Domestic and International Foreign Trade)

વેપાર એટલે એવી વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ/ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ કે જેમાં વસ્તુઓ, સેવાઓ, મૂડી, ટેકનોલોજી, ટેક્નિકલ જાણકારી અને માહિતી, બૌદ્ધિક સંપદા (Intellectual Property) વગેરેનો વિનિમય થાય છે. બીજા શબ્દોમાં વેપારમાં આવી વસ્તુઓ - સેવાઓની હેરફેર આવક કે નફા-પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવે છે.

કોઈ એક દેશની હદની અંદર થતી વેપાર-પ્રવૃત્તિને આંતરિક વેપાર તથા દેશની હદની બહાર થતી વેપાર-પ્રવૃત્તિને વિદેશવેપાર કે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કહેવાય છે.

9.2 વિદેશવેપાર માટેનાં કારણો (Reasons for Foreign Trade)

અર્થશાસ્ત્રમાં વેપાર માટેનાં મુખ્ય કારણો નીચે મુજબનાં છે :

(1) દેશોમાં ઉપલબ્ધ ઉત્પાદનનાં સાધનોમાં તફાવત : અલગ-અલગ દેશોમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો જુદાં-જુદાં પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય છે. વળી, બધી જાતનાં ઉત્પાદન માટે જરૂરી બધા પ્રકારનાં સંસાધનનો પણ દરેક

દેશ પાસે હોતાં નથી. માટે દુનિયાના દેશો સંસાધનનો, કેટલાંક સાધનો, ટેકનોલોજી વગેરેનો વેપાર કરી પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરે છે.

(2) **ઉત્પાદન-ખર્ચ** : સાધનો અને સંસાધનોની ઉપલબ્ધી જુદી હોવાના કારણે વસ્તુ અને સેવાઓ ઉત્પાદન-ખર્ચ પણ જુદા-જુદા દેશોમાં જુદો હોય છે. કેટલાંક સાધનોની અછત અને ઊંચી કિંમતોના કારણે કેટલીક વસ્તુઓ/સેવાઓનો ઉત્પાદન-ખર્ચ ઊંચો હોય છે. ઘરેલું ખર્ચ ઊંચો હોય ત્યારે તેવી વસ્તુઓ/સેવાઓની અન્ય દેશો (કે જ્યાં આવી વસ્તુઓ અત્યંત સસ્તી બને છે) પાસેથી આયાત કરવી સરળ અને સસ્તી બને છે.

(3) **ટેકનોલોજિકલ પ્રગતિ** : બધા દેશોમાં સરખા પ્રમાણમાં ટેકનોલોજિકલ પ્રગતિ થઈ હોતી નથી. અમુક દેશો અમુક પ્રકારની ટેકનોલોજીમાં માહેર હોય છે, તો કેટલાક દેશો બીજા પ્રકારની ટેકનોલોજીમાં આવડત ધરાવે છે. આથી દરેક દેશ દરેક વસ્તુના ઉત્પાદનમાં એકસરખી કાર્યક્ષમતા ધરાવતો નથી અને આથી દેશો વચ્ચે વસ્તુઓ અને સેવાઓનો વેપાર થાય છે.

(4) **શ્રમવિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણ** : દરેક દેશમાં શ્રમની ઉત્પાદકતા અને કૌશલ્ય અલગ હોય છે. વળી, નિયોજનશક્તિની કાર્યક્ષમતા પણ અલગ હોય છે. તેથી દેશો વચ્ચે શ્રમવિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણ જોવા મળે છે. એટલે કે અમુક શ્રમ અમુક પ્રકારની વસ્તુઓ/સેવાઓના ઉત્પાદનમાં વધુ આવડત ધરાવતો હોવાથી તે દેશ તેવી વસ્તુઓનું વધુ ઉત્પાદન કરે છે અને તેમાં વિશિષ્ટીકરણ કરે છે. આવી વસ્તુઓ/સેવાઓનું અન્ય દેશોમાં નિકાસ કરે છે અને જે વસ્તુઓ/સેવાઓને વધુ કાર્યક્ષમ રીતે ઉત્પન્ન ના કરી શકે તે વસ્તુઓ/સેવાઓની આયાત કરે છે.

વળી, જ્યારે કોઈ દેશ પોતાની વિશિષ્ટતાની બહારની વસ્તુઓ/સેવાઓ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેમ કરવા માટે તે કૌશલ્ય ધરાવતા નિષ્ણાતો, તેમના જ્ઞાન વગેરેની આયાત પણ કરે છે.

9.3 વિદેશવેપારના સ્વરૂપને અસર કરતી બાબતો (Factor affecting Nature of Foreign Trade)

વિદેશવેપારનું સ્વરૂપ એટલે વેપાર-પ્રવૃત્તિની એવી વિશિષ્ટ બાબતો અને પાસાઓ જે તેને અન્ય પ્રવૃત્તિઓથી જુદી પાડે તથા તેને અલગ ઓળખ આપે. વિદેશવેપારનું સ્વરૂપ તેને અસર કરતાં સંજોગો, તેને નિયમન કરતી નીતિઓ અને કાયદાઓના આધારે નક્કી થાય છે. જેમ કે,

(1) **વિદેશવેપારમાં સાધનોની ભૌગોલિક તથા વ્યાવસાયિક ગતિશીલતા ઓછી હોય છે** : વિદેશવેપારમાં નીતિવિષયક અને સામાજિક કારણોના લીધે શ્રમ ઓછો ગતિશીલ હોય છે. કેટલીક મૂડી સ્થાયી અને જંગી હોવાના કારણે ઓછી ગતિશીલ હોય છે, તો કેટલીક મૂડીની ગતિશીલતા પર કાયદાકીય પ્રતિબંધ હોય છે. નિયોજકો શ્રમની જેમ ઓછા ગતિશીલ હોય છે. પરંતુ નિયોજનશક્તિ આજના સમયમાં વધુ ગતિશીલ બની છે. જમીનની ભૌગોલિક ગતિશીલતા શૂન્ય હોય છે.

આમ, સાધનોની ગતિશીલતા ઓછી હોવાના કારણે વિદેશવેપારનું કદ તેટલાં પ્રમાણમાં મર્યાદિત રહે છે.

(2) **વિવિધતા ધરાવતી ચીજવસ્તુઓનો વેપાર** : વિદેશવેપારમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતાવાળી વસ્તુઓ અને સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવાય છે, જેથી વિવિધ જીવનધોરણ તથા જીવનશૈલી ધરાવતા લોકોની વિવિધ પ્રકારની માંગ સંતોષી શકાય.

વિદેશવેપારની સફળતા અને સમૃદ્ધિનો આધાર જ વિવિધતા છે. દા.ત., જે દેશોમાં વીજળીની અછત હોય ત્યાં માનવસંચાલિત (manually operated) મશીનોની માંગ વધુ હશે જ્યારે વધુ વીજળી ઉત્પન્ન કરતાં દેશોમાં સ્વયંસંચાલિત (automatic) મશીનોની માંગ વધુ પ્રમાણમાં હશે.

(3) **પડકારજનક સ્વરૂપ :** વિદેશવેપારનું સ્વરૂપ વધુ પડકારજનક છે કારણ કે વિવિધ દેશોમાં વિવિધ પ્રકારની આબોહવા, ભાષા, સંસ્કૃતિ, રિવાજો, રુચિ, ટેવો, પસંદગીઓ વગેરે હોય છે. આવા બધા અવરોધો પાર કરીને વેપાર કરવાનો પડકાર વેપારીઓ સામે હોય છે.

(4) **રાજનયિક પ્રયત્નો :** વિદેશવેપાર સ્થાપવા અને વિકસાવવા ફક્ત વેપારીના પ્રયત્નો કાફી નથી હોતા. તેમાં દરેક દેશની સરકારોએ રાજનયિક પ્રયત્નો કરવા પડે છે તથા સાથે-સાથે બીનઔપચારિક મિટિંગ તથા વેપારમેળા યોજવા પડે છે. જેમાં વેપારીઓ તથા રાજ્યના સભ્યો વિદેશના સભ્યો સાથે મળે છે. દા.ત., ગુજરાત રાજ્યમાં વેપાર વધારવા Vibrant Gujarat Summit યોજાય છે જ્યાં વિશ્વના અનેક દેશો અને વેપાર-ઉદ્યોગોના પ્રતિનિધિઓ એકસાથે મળે છે અને જાણકારીની આપ-લે કરવા સાથે ગુજરાત રાજ્યની નીતિઓ, સંસ્કૃતિ વગેરે વિશે માહિતી મેળવે છે.

દરેક દેશની રાજકીય અને કાયદાકીય સંસ્થાઓ તથા આર્થિક નીતિઓ અલગ હોવાના કારણે વેપારીઓનાં ઉત્પાદન અને વેચાણ તથા પ્રચારના પ્રયત્નોની સાથે-સાથે રાજનયિક પ્રયત્નો જરૂરી બને છે.

(5) **વિવિધ ચલણોના ભાવ અને તેમના મૂલ્ય અંગેની અટકળો :** વિદેશવેપારમાં સર્વસ્વીકૃત માન્ય ચલણમાં ચૂકવણી કરવાની હોય છે. માટે વેપાર કરતાં દરેક દેશે પોતાના દેશના ચલણને આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણમાં રૂપાંતર કરવું પડે છે. આ માટે વિવિધ હૂંડિયામણોના દર અને તેમાં થતી વધ-ઘટની જાણકારી હોવી જરૂરી બને છે. જો મોંઘા ભાવે હૂંડિયામણ ખરીદવામાં આવે, તો વેપારમાં નુકસાન થઈ શકે. માટે આ અંગે વેપારીઓએ કેટલીક વાર નિષ્ણાતોની સલાહ લેવી પડે છે.

(6) **વિવિધ રાષ્ટ્રો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના સંયુક્ત પ્રયાસો :** વિશ્વ સ્તરે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વિકસાવવા માટે અનેક દેશોએ એટલે કે આમ તો દરેક દેશની સરકારો તથા વિશ્વ વેપાર સંગઠન (WTO – World Trade Organization) જેવી સંસ્થાઓએ સાથે પ્રયત્નો કરવા પડે છે. વેપારનું કદ વધારવા માટે દરેક દેશે મક્કમ ઈરાદાથી પ્રયાસો કરવા જરૂરી છે. જે પૈકી તેમણે તેમની નીતિઓ વેપારને વધુ અનુરૂપ બનાવવી પડે, દેશમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જૂથોએ વેપારને ખુલ્લાં મને સ્વીકારવો જોઈએ અને દરેક દેશના વિવિધ ઉદ્યોગોનાં સંગઠનોએ વેપાર વધારવા માટે સહકાર આપવો જોઈએ.

(7) **રાજકીય અને સામાજિક વિચારધારાઓની અસર :** વિદેશવેપારના કદ અને દિશા પર રાજકીય તથા સામાજિક બાબતોની અસર વધુ પ્રમાણમાં રહેલી હોય છે. દા.ત., વિશ્વ યુદ્ધ જેવી ઘટનાઓ પછી અનેક દેશો વચ્ચે વેપારના સંબંધો બગડે છે, તો ક્યારેક વિશ્વના નેતાઓ સાથે મળીને વેપાર વધારવાના પ્રયત્નો કરે છે જેથી દેશોનું ધ્યાન યુદ્ધ પરથી હટીને વેપાર તરફ દોરાય/ખેંચાય.

વળી, કોઈ એક દેશમાં વેપારનું કદ અને દિશા જે-તે દેશના વિચારો, સામાજિક માળખું, ઐતિહાસિક ઘટનાઓ તથા અન્ય દેશો સાથેના સંબંધો પર આધાર રાખે છે.

(8) **અત્યંત મોટા પાયાનો વેપાર :** વિદેશવેપારનું કદ અત્યંત વિશાળ હોય છે તેમાં અનેક દેશો, અસંખ્ય વસ્તુઓ, અનેક કાયદાઓ, અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ વગેરે સંકળાયેલાં હોય છે.

(9) **વધુ પ્રમાણમાં કરવેરા અને પરવાનગીઓ :** આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કરવા માટે દરેક દેશે પોતાના દેશ તેમજ બીજા દેશની (જેની સાથે વેપાર કરવાનો હેતુ છે) અનેક ચકાસણીઓ અને પરવાનગીઓ પાર કરવાની હોય છે જેમ કે, વેપારજન્ય વસ્તુ/સેવા માટેની પરવાનગી અને ચકાસણી, ગુણવત્તાની ચકાસણીનું સર્ટિફિકેટ, આંતરરાષ્ટ્રીય જકાતની ચૂકવણી, ટ્રાન્સપોર્ટ અંગેની વ્યવસ્થા દર્શાવતા પુરાવાઓ અને તેવાં અનેક ધોરણો. વળી, દરેક દેશના ગુણવત્તાનાં ધોરણો જુદાં હોવાનાં કારણે વેપાર કરનારાઓએ ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ વિશેની જાણકારી પણ રાખવી પડે છે. દરેક દેશમાં ખાદ્ય વસ્તુઓની અને દવાની ગુણવત્તાનાં ધોરણો જુદાં હોય છે માટે વેપારીએ ઉત્પાદક પાસે તે રીતનું ઉત્પાદન કરાવવું પડે છે.

(10) હરીફાઈ અને જોખમની ઊંચી માત્રા : કોઈ એક વસ્તુ કે સેવા અનેક દેશો ઉત્પન્ન કરીને વિશ્વબજારમાં વેચવાના અનેક પ્રયાસો કરતા હોય છે. માટે વેચનારાઓ વચ્ચે હરીફાઈનું પ્રમાણ ઊંચું હોય છે. વળી, કોઈ વસ્તુ કે સેવાની માંગ પણ અનેક દેશના ગ્રાહકો કરતા હોય છે અને આથી ગ્રાહકો વચ્ચે પણ હરીફાઈનું પ્રમાણ ઊંચું હોય છે.

વિશ્વબજારમાં પોતાની વસ્તુની માંગ અને બજાર ઊભું કરવાનું જોખમ ખૂબ ઊંચું હોય છે. ઊંચા પ્રમાણની ગુણવત્તા જાળવવી પડે છે, પ્રચાર-ખર્ચ વધુ રાખવો પડે છે, વેચાણ-ખર્ચ ઊંચો હોય છે અને અન્ય દેશોના ગ્રાહકોને સંતોષવાના પ્રયાસો મોટા પ્રમાણમાં કર્યા બાદ જો પોતાની વસ્તુને પૂરતા પ્રમાણમાં બજાર ન મળે, તો મોટું નુકસાન ભોગવવું પડે છે.

9.4 આંતરિક અને વિદેશવેપાર વચ્ચેનો તફાવત

(Difference between Domestic Trade and Foreign Trade)

વિદેશવેપારનું સ્વરૂપ અને પડકારો આંતરિક વેપાર કરતાં જુદા હોય છે અને તેમાં અંતરાયો વધુ હોય છે તથા આથી તેમની વચ્ચેનો તફાવત જાણવો જરૂરી છે. આ તફાવતના કેટલાક મુદ્દા નીચે જણાવ્યા મુજબ છે :

(1) કદના આધારે તફાવત : વિદેશવેપારમાં અનેક દેશો, વસ્તુઓ અને સેવાઓ, કાયદાઓ, પદ્ધતિઓ વગેરે સંકળાયેલા હોવાથી વિદેશવેપારનું કદ આંતરિક વેપાર કરતાં અનેક ગણું મોટું હોય છે.

(2) વિવિધ ચલણો અને ચૂકવણીની પદ્ધતિઓ : આંતરિક વેપારમાં ચૂકવણીઓ પોતાના દેશના ચલણમાં જ થાય છે. વળી, પોતાના જ દેશની એક બેન્કમાંથી બીજી બેન્કમાં ચૂકવણી કરવાની હોય છે. પરંતુ વિદેશવેપારમાં પોતાના દેશના ચલણનું કોઈ સર્વસ્વીકૃત આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણમાં રૂપાંતર કરવું પડે છે. હૂંડિયામણના દરોની જાણકારી રાખવી પડે છે, જે-તે દેશના કાયદાઓ મુજબ પરવાનગીઓ લેવી પડે છે. વળી, આયાતકારો અને નિકાસકારોએ પોતાના દેશની બેન્ક પાસે ચૂકવણી કરવા અંગે શાખનું પ્રમાણપત્ર પણ મેળવવું પડે છે.

(3) ભાષા, સંસ્કૃતિ અને સમાજ અંગેના તફાવતો : આંતરિક વેપારમાં વિનિમય એકસમાન ભાષા, સંસ્કૃતિ અને સામાજિક વ્યવસ્થામાં થાય છે. પરંતુ વિદેશવેપારમાં દરેક દેશમાં ભાષા, સંસ્કૃતિ, સમાજ વગેરે જુદા હોવાના કારણે કોઈ પણ પ્રજાની લાગણીઓ ન દુભાય તે રીતે વેપાર કરવો પડે છે.

દરેક દેશની જીવનશૈલીને અનુરૂપ વસ્તુઓ વેચવી પડે છે.

(4) વાહન-વ્યવહાર ખર્ચનો તફાવત : વિદેશવેપારમાં આંતરિક વેપારની સરખામણીમાં વાહન-વ્યવહારનો ખર્ચ ઊંચો હોય છે. ઉપરાંત દરેક દેશની હદ પર અનેક જાતના વેરા ભરવાના હોય છે જે આંતરિક વેપારની સરખામણીમાં વધુ હોય છે.

(5) હરીફાઈના પ્રમાણમાં તફાવત : આંતરિક વેપારમાં કોઈ વસ્તુના અનેક ઉત્પાદકો હોય તોપણ ઉત્પાદનનાં સાધનો, ટેકનોલોજી વગેરે સમાન હોવાના કારણે તેઓ વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ અને વિભિન્નતાના ધોરણે વધુપડતી હરીફાઈ કરી શકતા નથી. પરંતુ વિદેશવેપારમાં દરેક ઉત્પાદક વર્ગીકરણ અને વિભિન્નતાના આધારે હરીફાઈ કરે છે. વળી, કોઈ દેશમાં એક પ્રકારની વસ્તુ વેચવા માટે જે-તે દેશના ઉત્પાદકો તથા અન્ય દેશના ઉત્પાદકો બજારહિસ્સો મેળવવા હરીફાઈ કરે છે.

દા.ત., જ્યારે ભારતમાં વિદેશી ગાડીઓ (કાર) ન હતી ત્યારે દેશના ઉત્પાદકો વચ્ચે હરીફાઈ હોવા છતાં તેનું પ્રમાણ આજના સમય જેવું ન હતું જ્યાં રોજ નવા મોડલ, નવાં આકર્ષણો, નવી વિજ્ઞાપન વગેરે જોવા મળે છે. આજે વિદેશી કાર બનાવવાવાળી કંપનીઓ ભારતના બજારમાં પોતાનો હિસ્સો વધારવા માટે પ્રયાસ કરે છે.

(6) ગ્રાહકને સંતોષવા અંગેનો તફાવત : એક જ દેશમાં સમાજ, શિક્ષણ, સજાગતા, માહિતી, પસંદગીઓ, મૂલ્યો, સહનશીલતા વગેરેનાં ધોરણો સમાન હોવાના કારણે કોઈ વેચનારને ગ્રાહકના સંતોષનો અંદાજ સહેલાઈથી મળે છે અને તે પ્રમાણેની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન, વેચાણ અને વિજ્ઞાપન તે કરે છે.

પરંતુ વિદેશવેપારમાં દરેક દેશમાં આવી બાબતોમાં મોટો તફાવત હોય છે. માટે વેચનારે દરેક દેશના ગ્રાહકોને સંતોષવા માટે વધુ મહેનત કરવી પડે છે.

બીજા શબ્દોમાં, આંતરિક વેપારમાં ગ્રાહકના વર્તનની આગાહી કરી શકાય છે. જ્યારે વિદેશવેપારમાં સહેલાઈથી આ પ્રકારની આગાહી થઈ શકતી નથી.

(7) વહીવટી અને કાયદાકીય વ્યવસ્થામાં તફાવત : પોતાના દેશની વહીવટી અને કાયદાકીય વ્યવસ્થા વેપારીઓ જાણતા હોવાથી તેમને વેપાર કરવામાં આવી બાબતોની મુશ્કેલીઓ ઓછી પડે છે. પરંતુ વિદેશવેપારમાં દરેક દેશની વેરા, કાયદાકીય, પરવાના અંગેની પદ્ધતિઓ પૂરી જાણ્યા વગર વેપાર કરવાનું લગભગ અસંભવ બને છે. અન્ય દેશોની નીતિઓ વિશેની માહિતી મેળવવાની પ્રક્રિયા અઘરી અને ખર્ચાળ બાબત છે.

9.5 વિદેશવેપારની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ (Magnitude of World Trade in Present Times)

એગનસ મેડિસન (Agnus Maddison) નામના ઇતિહાસકારની શોધ દર્શાવતા ‘વર્લ્ડ ટ્રેડ રિપોર્ટ’ (World Trade Report) 2013માં દર્શાવ્યું છે કે,

1800મી સદીના મધ્યગાળાથી વિશ્વની વસ્તી 6 ગણી વધી છે. વિશ્વનું ઉત્પાદન 60 ગણું વધ્યું છે જ્યારે વિશ્વવેપાર 140 ગણો વધ્યો છે.

આ રિપોર્ટ મુજબ, વિશ્વમાં વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારના ખર્ચમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થવાથી વેપારને વેગ મળ્યો છે. તદુપરાંત પ્રદેશો વચ્ચે રાજનયિક સંબંધોનો વિકાસ થતા વેપાર વધવા પામ્યો છે.

છેલ્લાં 30 વર્ષોમાં વ્યાવસાયિક (professional) સેવાઓના વેપારમાં દર વર્ષે સરેરાશ 7 ટકાનો વધારો નોંધાયો છે.

1980 અને 2011ની વચ્ચે વિકાસશીલ દેશોનો નિકાસમાં ફાળો 34 ટકાથી વધીને 47 % અને આયાતોમાં તેમનો ફાળો 29 ટકાથી વધીને 42 % થયો. એશિયાના દેશો આજે વિશ્વવેપારમાં નોંધપાત્ર ભાગ ભજવે છે.

છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓ દરમિયાન વિશ્વ ઉત્પાદનના વૃદ્ધિ-દર કરતાં વિશ્વવેપારનો વૃદ્ધિનો દર બમણા પ્રમાણમાં વધ્યો છે. આ દર્શાવે છે કે વિશ્વમાં વેચાણ-વ્યવસ્થાઓનો વિકાસ થયો છે.

કોષ્ટક 9.1

વિવિધ સમયગાળાઓ દરમિયાન વિશ્વવેપારનો વાર્ષિક સરેરાશ વૃદ્ધિ-દર

સમયગાળો	વેપારનો વૃદ્ધિનો દર
1950-1973	7.88 %
1973-1985	3.65 %
1985-1996	6.55 %
1996-2000	6.89 %
2000-2011	5.00 %
2015-2016	2.8 %

સ્ત્રોત : વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી સંકલિત

9.6 વિશ્વવેપારમાં ભારતનો હિસ્સો (India's Share in Global Trade)

વિશ્વવેપારનું કદ અને વૃદ્ધિનો દર જોતાં ભારતનો વિશ્વવેપારમાં હિસ્સો નાનો છે. પરંતુ એક વિકાસશીલ દેશ તરીકે ભારત વિશ્વવેપારમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ભારતની પોતાની નિકાસો વધી છે તેમજ GDPમાં નિકાસનો ફાળો વધ્યો છે.

નિકાસના પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો હોવા છતાં, ભારતની આયાતો તેની નિકાસો કરતાં વધુ પ્રમાણમાં વધે છે. આયાતોનું GDPમાં પ્રમાણ નિકાસો કરતાં વધુ છે.

વધતી આયાતોનું અર્થઘટન એવું થાય છે કે, ભારતની વૃદ્ધિ અને વિકાસ સારા એવા પ્રમાણમાં થાય છે. જેથી વિકાસ માટેની આયાતોનું પ્રમાણ વધ્યું છે અને ભારતને આવી આયાતો કરવાનું પોસાય છે. વધતી નિકાસોનો અર્થ એ થાય છે કે, ભારતની વિશ્વ કક્ષાએ સ્પર્ધાત્મક કિંમતોએ સારી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ અને સેવાઓનો નિકાસલક્ષી જથ્થો ઉત્પન્ન કરવાની ક્ષમતા વધી છે.

2014-15માં વિશ્વના કુલ વેપારમાં ભારતના વેપારનો હિસ્સો 2.07 % રહ્યો હતો.

કોષ્ટક 9.2

વિશ્વની કુલ નિકાસોમાં ભારતની નિકાસોનો ટકાવારી હિસ્સો

વર્ષ	વિશ્વની કુલ નિકાસોમાં ભારતની નિકાસોનો ટકાવારી હિસ્સો	ભારતનો વિશ્વમાં ક્રમ
2005	0.9	29
2010	1.5	19
2012	1.6	19
2013	1.7	19
2014	1.7	19

સ્રોત : Exim બેન્ક

9.7 ભારતના વિદેશવેપારનું કદ, સ્વરૂપ અને દિશા

(Size, Nature and Direction of India's Foreign Trade)

કોઈ દેશના વેપારનાં વલણો જાણવા, તેના વેપાર અંગેનો વિકાસ જાણવા, આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે દેશના વેપાર માટેના પ્રયાસો સમજવા અને દેશના અન્ય દેશો સાથેના સંબંધો સમજવા તેમજ દેશના ઘરેલું ઉત્પાદનની આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે ગુણવત્તા અને હરીફાઈ-ક્ષમતા તપાસવા માટે વિદેશવેપારનું કદ, સ્વરૂપ અને દિશા જાણવા જરૂરી છે.

9.7.1 વિદેશવેપારનું કદ :

વિદેશવેપારનું કદ એટલે સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો આયાત અને નિકાસ થતી ભૌતિક વસ્તુઓનું કુલ મૂલ્ય (તથા કુલ જથ્થો). પ્રતિ વર્ષ જો આયાત માટે થતી ચૂકવણી અને નિકાસમાંથી થતી કમાણી વધતી જાય, દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં વેપારના મૂલ્યનો ટકાવારી હિસ્સો વધતો જાય તથા વિશ્વવેપારમાં દેશના વેપારનો હિસ્સો વધે તો તે દેશના વેપારનું કદ વધ્યું એમ કહેવાય.

ભારતમાં 1951 થી 2016 સુધીના સમયના ગાળામાં આયાત અને નિકાસ બંનેનું કદ અને તેમનો રાષ્ટ્રીય

આવક તથા વિશ્વવેપારમાં ટકાવારી હિસ્સો વધ્યા છે. પરંતુ નિકાસના કદ અને વૃદ્ધિના દર કરતાં આયાતનું કદ અને વૃદ્ધિનો દર મોટા ભાગના વર્ષમાં વધુ રહ્યા છે.

નોંધ : પ્રતિ વર્ષ વસ્તુઓની કિંમતો વધતાં આયાત કે નિકાસના મૂલ્યના વધારાને વેપારના કદના માપ તરીકે લેવાય નહિ. આયાત અને નિકાસનો જથ્થો વધતાં જે મૂલ્ય વધે તેને કદમાં વધારો કહેવાય. આથી આયાત અને નિકાસનું મૂલ્ય સ્થિર ભાવોએ અથવા USAના \$ માં મપાય છે. (આયાત-નિકાસનું મૂલ્ય US \$ માં મપાય ત્યારે હુંડિયામણના દર દ્વારા પ્રતિ વર્ષ થતા કિંમતના ફેરફારો આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે અને વેપારના મૂલ્યનું વાસ્તવિક કદ જાણવા મળે છે.)

કોષ્ટક 9.3

1991 પછી ભારતના વિદેશવેપારનું કદ (મિ. US \$ માં)

	1991-92	1998-99	2014-15
વસ્તુઓની નિકાસો	17.9	33.2	310.5
વસ્તુઓની આયાતો	19.4	42.4	448.0
વેપારતુલા	-1.5	-9.2	-137.5

સ્ત્રોત : ભારતનો આર્થિક સર્વે, 2015-16

સ્વતંત્રતા પછી શરૂઆતનાં વર્ષોમાં નીચા વિકાસના કારણે ભારતમાં વિકાસલક્ષી આયાતોનું કદ ખૂબ ઊંચું રહ્યું. જ્યારે નિકાસ કરવાની ક્ષમતા નીચી હોવાના કારણે નિકાસો નીચી રહી.

1980 પછી જેમ-જેમ ભારતમાં વિકાસ વધતો ગયો તેમ-તેમ મોટા ઉદ્યોગોને ટકાવવા, નિભાવવા અને ફેલાવવા માટેની આયાતો વધતી ગઈ. આ ગાળા દરમિયાન દેશમાં આવકોમાં વધારો થતા દેશમાં માંગ વધતી ગઈ અને નિકાસ માટે ઓછું ઉત્પાદન બચતા નિકાસો પ્રમાણમાં નીચી રહી.

1991 પછી નિકાસોમાં સારા એવા પ્રમાણમાં વધારો થયો. વૈશ્વિકીકરણમાં હરીફાઈમાં ટકવા માટે ટેકનોલોજી, પેટ્રોલ વગેરેની આયાતો ઊંચી રહી પરંતુ નિકાસો પણ સારા પ્રમાણમાં વધી.

(વિકાસલક્ષી આયાતો એટલે કાચો માલ, નિષ્ણાતોની સલાહ, મશીનો વગેરે. નિભાવ માટેની આયાતો એટલે વીજળી, આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ, કૌશલ્ય-પ્રાપ્તિ વગેરે માટે થતી આયાતો)

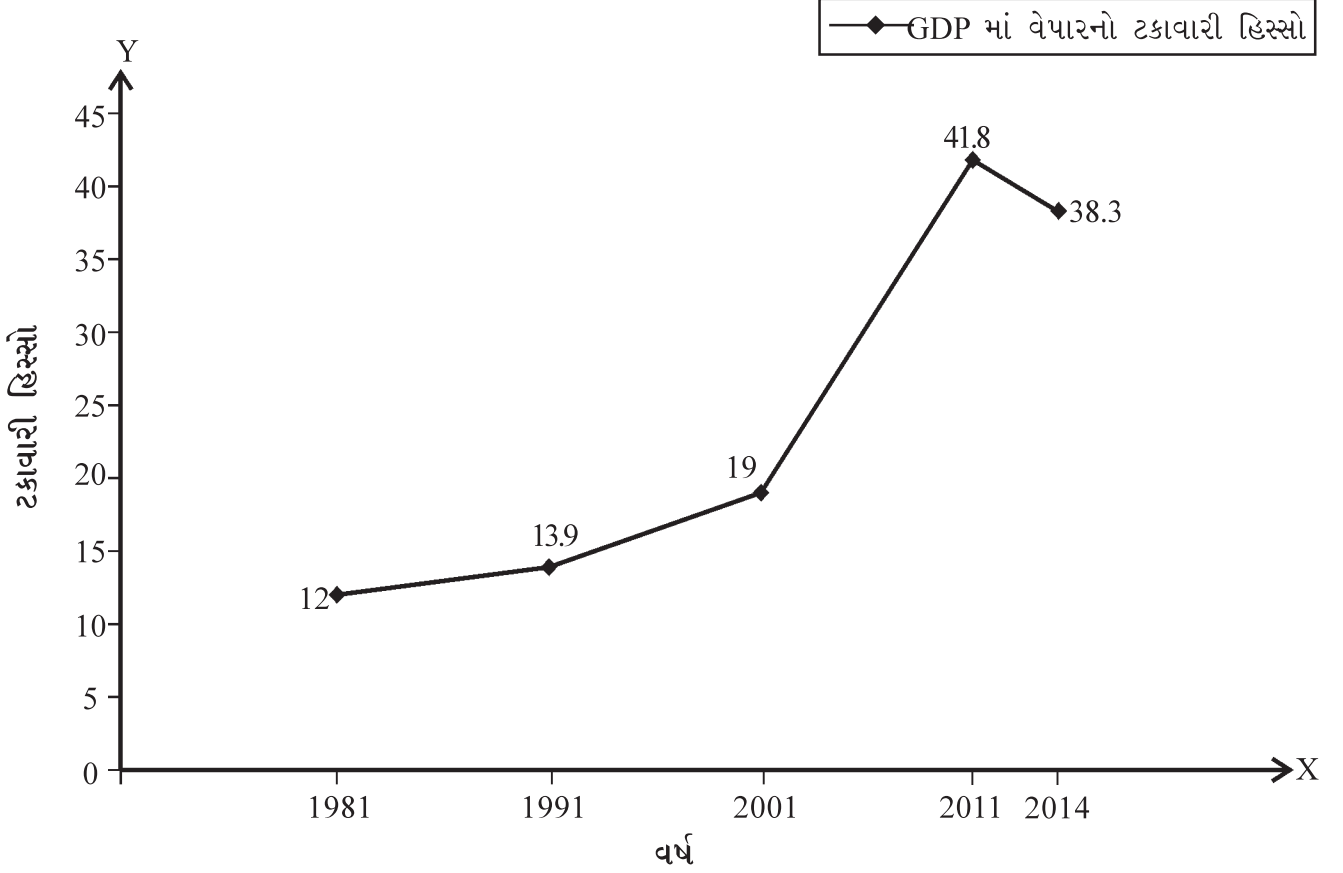
કોષ્ટક 9.4

ભારતની GDPમાં (કુલ ઘરેલું પેદાશમાં) વેપારનો ટકાવારી હિસ્સો

વર્ષ	ભારતના વેપારનો GDPમાં ટકાવારી હિસ્સો (વેપારની USA \$ માં માપણીના આધારે)
1981	12
1991	13.9
2001	19
2011	41.8
2014	38.3

સ્ત્રોત : વિશ્વવેપાર અહેવાલ (World Trade Report), 2015

ભારતની GDP માં વેપારનો ટકાવારી હિસ્સો

આકૃતિ 9.1

9.7.2 ભારતની આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓનું સ્વરૂપ :

આ વિભાગમાં વિદેશવેપારના સ્વરૂપનો અર્થ વેપારની રચના તરીકે લઈશું. એટલે ભારતની ભૌતિક આયાતો અને નિકાસોની રચના અથવા આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓના પ્રકારો.

ભારતના વિદેશવેપારનું સ્વરૂપ તપાસતા સમજાય છે કે, ભારત જે 1951માં ઓછા વિકસિત દેશ તરીકે ઓળખાતો હતો તે આગળ વધીને 1980 સુધીમાં વિકાસશીલ બન્યો અને 2000 પછી વિશ્વમાં ઝડપથી વિકસતા દેશ તરીકે ઊભરતા અર્થતંત્ર તરીકેની ઓળખ પામી.

ઓછા વિકસિત દેશમાં દરેક ક્ષેત્રની આયાતો મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. 1950 અને 1960ના દાયકાઓમાં ભારતમાં નબળી ખેતીના કારણે ભારતમાં અનાજની આયાતો વારંવાર થતી હતી. વળી, વિકાસલક્ષી આયાતો જેવી કે મશીનો, મૂડી, ટેકનોલોજી, નિષ્ણાતોની સલાહ, સ્પેરપાર્ટ્સ વગેરેની પણ મોટા પ્રમાણમાં થતી હતી.

વળી, નીચા વિકાસની પરિસ્થિતિમાં પ્રાથમિક ચીજવસ્તુઓની નિકાસો વધુ હોય છે. ભારતમાં ચા, કોફી, શણ, કાચી ધાતુઓ અને ખનીજ વગેરેની નિકાસનું પ્રમાણ વધુ હતું અને ઔદ્યોગિક વસ્તુઓની નિકાસો નીચી હતી.

જ્યારે દેશ વિકાસશીલ બને ત્યારે અનાજની આયાતો ઘટવા પામે છે અને દેશની નિકાસોમાં પ્રાથમિક વસ્તુઓનો હિસ્સો ઘટે છે અને ઔદ્યોગિક નિકાસોનો હિસ્સો વધે છે. ભારતમાં સીતર અને એંશીના દાયકાઓમાં આ પ્રકારનાં વલણો જોવા મળ્યાં.

નિકાસની ગતિ વધતા, વિકાસના નિભાવ માટે, નિકાસલક્ષી ઉદ્યોગો માટે અને ઉદ્યોગોના વૈવિધ્યકરણ તથા વિસ્તૃતીકરણ માટેની આયાતો વધે છે જેમ કે વચગાળાની વસ્તુઓ, કાચો માલ, સ્પેરપાર્ટ્સ, પેટ્રોલ, નવીન ટેકનોલોજી વગેરે વિકાસની પ્રક્રિયા સાથે ભારતમાં વધતી ગઈ.

1991 પછી ભારતમાં આયાતો અને નિકાસોનું સ્વરૂપ નોંધપાત્ર રીતે બદલાયું. ભારતની આયાતોમાં અનાજ અને ખેતીલક્ષી આયાતો ખૂબ ઓછી થઈ અને મૂડી આયાતો પણ ઓછી થઈ.

પરંપરાગત નિકાસો જેવી કે ચા, કોફી, શણ વગેરેનો કુલ નિકાસોમાં હિસ્સો ઓછો થયો અને ઔદ્યોગિક અને બિનપરંપરાગત નિકાસોનો ફાળો વધ્યો. દા.ત., સોફ્ટવેરની નિકાસ.

1961માં ખાદ્યવસ્તુઓની આયાતો કુલ વસ્તુ આયાતોમાં 19.1 ટકાનો હિસ્સો ધરાવતી હતી જે 2014-15માં ઘટીને ફક્ત 3.9% થયો. એટલે કે ભારતે અનાજ અને અન્ય ખાદ્યવસ્તુઓમાં સ્વનિર્ભરતા પ્રાપ્ત કરી. વિકાસની ગતિ વધતાં ભારતમાં મૂડી અને મૂડીપ્રચુર વસ્તુઓ પણ સારી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકી અને આથી મૂડી આયાતો સારા પ્રમાણમાં ઘટવા પામી. 1960-61માં કુલ વસ્તુ આયાતોમાં મૂડીજન્ય આયાતોનો હિસ્સો 31.7 % હતો, જે ખૂબ ઊંચા હતો જે 2014-15માં ઘટીને 9.8 % થયો.

અન્ય નવીન આયાતોનું પ્રમાણ 1960-61માં 2.2 % હતું, જે 2014-15માં 46.5 % થયું. એટલે કે વિકાસમાં વૈવિધ્યકરણ આવતા નવીન વસ્તુઓની આયાતો વધે છે.

તે જ રીતે નિકાસોનું સ્વરૂપ પણ બદલાયું છે. સમગ્ર પ્રાથમિક ક્ષેત્રનો વસ્તુનિકાસોમાં ફાળો 1960-61માં 44.2 % હતો જે 2014-15માં ઘટીને ફક્ત 12.3 % જેટલો રહ્યો, (જેમાં, ચા તથા કોફીની નિકાસોનો હિસ્સો 19.3 થી ઘટીને 0.2 ટકાનો થયો, શણની નિકાસનો હિસ્સો 21 ટકાથી ઘટીને 0.2 % થયો) તેમજ વસ્તુનિકાસમાં ચામડાંની નિકાસનો ફાળો 1960-61માં 4.4 ટકાથી ઘટીને 2014-15માં 1.3 % અને કાપડની નિકાસનો હિસ્સો 10 ટકાથી ઘટીને 2 % થયો.

તેની સામે તૈયાર કપડાંઓની વસ્તુનિકાસમાં હિસ્સો જે 1960-61માં 0.1 % જેટલો જ હતો તે 2014-15માં વધીને 5.4 % થયો.

બધી જ ઉત્પાદિત વસ્તુઓનો કુલ વસ્તુનિકાસમાં હિસ્સો જે 1960-61માં 45.3 % હતો તે 2014-15માં વધીને 66.7 % જેટલો થયો.

પેટ્રોલને લગતી નિકાસોનો કુલ વસ્તુનિકાસમાં ફાળો 1960-61માં 1.1 % જ હતો, જે 2014-15માં 18.5 % જેટલો થયો.

9.7.3 ભારતમાં વિદેશવેપારની દિશા :

વિદેશવેપારની દિશા એટલે કોઈ દેશનો વિશ્વના વિવિધ પ્રદેશો સાથેનો વેપાર માટેનો સંબંધ. અલગ-અલગ દિશાના પ્રદેશો સાથે વેપાર કરવા માટે કોઈ દેશ પાસે,

- વિવિધ પ્રકારનું ઉત્પાદન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.
- અનેક દેશો સાથે સારા રાજકીય સંબંધો/રાજનયિક સંબંધો હોવા જોઈએ.

- અનેક પ્રકારના રાજનયિક પ્રયત્નો કરવાની તૈયારી જોઈએ.
- વેચાણ-વ્યવસ્થા અને વેપાર-વ્યવસ્થાપન માટેની આવડત તથા ટેકનોલોજી હોવા જોઈએ.
- વધુ પ્રમાણમાં નિકાસજન્ય ઉત્પાદન હોવું જોઈએ.

સ્વતંત્રતા પછી ભારતનો મોટા પ્રમાણનો વેપાર UK સાથે થતો હતો. કારણ કે સ્વતંત્રતા પહેલાં UK સાથે આપણો વેપાર સ્થપાયેલો જ હતો.

1960-61માં ભારતની કુલ આયાતોમાંથી 19 % આયાતો UKથી આવતી હતી, જે 2007 પછી ઘટીને 2 ટકાથી ઓછી થઈ ગઈ.

સ્વતંત્રતા પછી આપણે અમેરિકા (USA) પર અનેક પ્રકારની આયાતો માટે નિર્ભર રહ્યા હતા. 1960-61માં વસ્તુઓ અને સેવાઓની કુલ આયાતોમાં USAથી 29 % આયાતો થઈ હતી, જે 2007 પછી ઘટીને 8 ટકાથી નીચી થઈ ગઈ.

OPEC થી આયાતોનું પ્રમાણ વસ્તુઓની કુલ આયાતોમાં વધું કારણ કે ઔદ્યોગિકીકરણ અને વિકાસ વધતાં પેટ્રોલની (ખનીજ તેલની) આયાતો વધી. (OPEC - ખનીજતેલની નિકાસ કરતા દેશોનું જૂથ)

રશિયા સાથે ભારતના મૈત્રીસંબંધો હતા અને સ્વતંત્રતા પછી રશિયાથી ઊંચા પ્રમાણમાં આયાતો થતી હતી જે 1980 પછી રશિયામાં થયેલી આર્થિક કટોકટીના કારણે ઘટી ગઈ.

આમ, પરંપરાગત ભાગીદારો સાથે વેપાર ઘટ્યો પરંતુ વિકાસશીલ દેશો સાથેનો આપણો વેપાર વધ્યો. ખાસ કરીને એશિયા, મધ્ય એશિયા અને આફ્રિકાના વિકાસશીલ દેશો સાથે આપણો વેપાર વધ્યો છે. 1960-61માં વસ્તુઓની કુલ આયાતોમાંથી 11.8 % જેટલી આયાતો વિકાસશીલ દેશોમાંથી આવતી હતી, જે 2007-08માં 32 % જેટલી થઈ અને 2014-15માં 59 % જેટલી થઈ.

તે જ પ્રમાણે, 1960-61માં UK તરફની વસ્તુઓના કુલ નિકાસોમાંની 26.8 % નિકાસો થતી હતી જે 2007-8 પછી ઘટીને 4 ટકાથી નીચી ગઈ.

તે જ સમયગાળા દરમિયાન અમેરિકા ખાતે થતી વસ્તુનિકાસની ટકાવારી 16 ટકાથી ઘટીને 12.7 % થઈ અને રશિયા ખાતેની વસ્તુનિકાસોમાં ટકાવારી 4.5 ટકાથી ઘટીને 0.6 % થઈ.

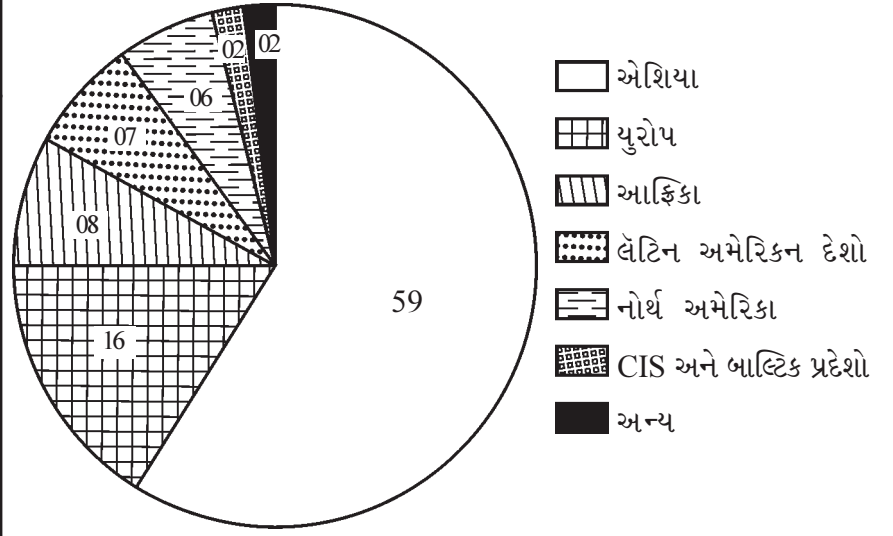
તેની સામે OPEC ખાતે થતી આપણી વસ્તુનિકાસોની ટકાવારી 1960-61માં 4.1 % હતી જે ત્યાર પછીના સમયમાં વધવા પામી અને 2007-8 પછી 16 ટકાથી વધુ થઈ અને તે જ સમયગાળા દરમિયાન વિકાસશીલ દેશો સાથેની વસ્તુનિકાસોની ટકાવારી 14.8 ટકાથી વધી અને 42.6 ટકાથી વધુ થવા પામી.

2014-15માં એશિયાના દેશો ખાતે આપણી વસ્તુનિકાસોમાંની 50 % જેટલી નિકાસો થઈ હતી. આમ, અલગ-અલગ દેશો સાથે અને દિશાઓમાં વેપાર વિકસાવવા ભારતે સફળ પ્રયત્નો કર્યા છે.

નોંધ : 2007-8 સુધી ભારતના વેપારની દિશા દર્શાવવા પ્રદેશોનું વર્ગીકરણ જે રીતે થતું હતું તે ત્યાર પછી બદલાયું છે.

કોષ્ટક 9.5 વિશ્વના વિવિધ પ્રદેશોનો ભારતની વસ્તુઆયાતોમાં ટકાવારી હિસ્સો (નાણાકીય વર્ષ : 2014-15)

પ્રદેશ	ભારતની આયાતોમાં ટકાવારી હિસ્સો
એશિયા	59
યુરોપ	16
આફ્રિકા	08
લેટિન	
અમેરિકન દેશો	07
નોર્થ અમેરિકા	06
CIS અને બાલ્ટિક પ્રદેશો	02
અન્ય	02
કુલ	100

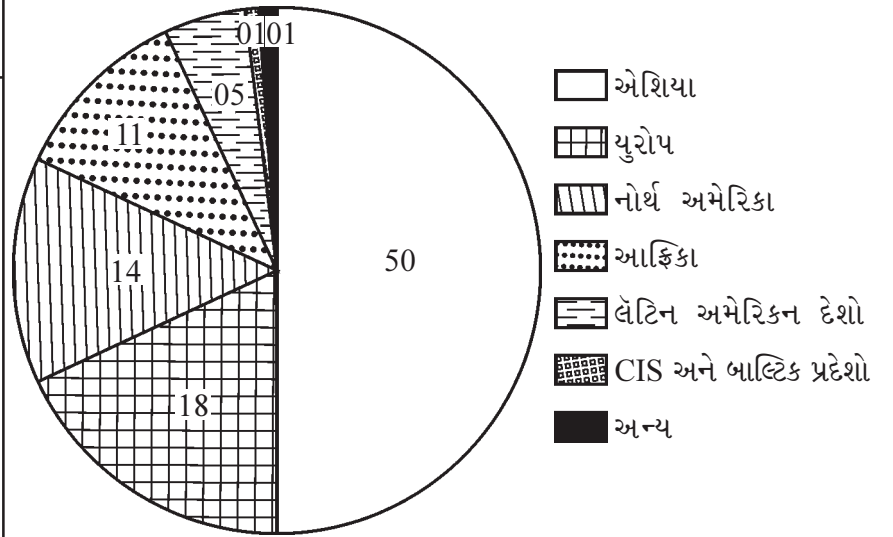

આકૃતિ 9.2

સ્ત્રોત : EXIM બેન્ક (એક્સપોર્ટ-ઇમ્પોર્ટ બેન્ક) તથા ભારતનો આર્થિક સર્વે, 2015-16

કોષ્ટક 9.6 વિશ્વના વિવિધ પ્રદેશોનો ભારતની વસ્તુનિકાસોમાં ટકાવારી હિસ્સો (વિત્તિય વર્ષ : 2014-15)

પ્રદેશ	ભારતની નિકાસોમાં ટકાવારી હિસ્સો
એશિયા	50
યુરોપ	18
નોર્થ અમેરિકા	14
આફ્રિકા	11
લેટિન	
અમેરિકન દેશો	05
CIS અને બાલ્ટિક પ્રદેશો	01
અન્ય	01
કુલ	100

આકૃતિ 9.3

સ્ત્રોત : EXIM બેન્ક (એક્સપોર્ટ-ઇમ્પોર્ટ બેન્ક) તથા ભારતનો આર્થિક સર્વે, 2015-16

9.8 લેણદેણની તુલાનો ખ્યાલ (Concept of Balance of Payments)

લેણદેણની તુલા એટલે કોઈ એક દેશના અન્ય દેશો સાથેના વેપારના મૂલ્યનું સરવૈયું જેમાં વસ્તુઓ તથા સેવાઓના વેપારનું મૂલ્ય, સાધનોની હેરફેરનું ખર્ચ અને મૂડીવેપારના મૂલ્યની નોંધણી થાય છે.

અર્થ : વર્ષ દરમિયાન દેશની ભૌતિક (દૃશ્ય) અને અભૌતિક (અદૃશ્ય) આયાત-નિકાસનું મૂલ્ય દર્શાવતું હિસાબી સરવૈયું એટલે લેણદેણની તુલા.

(ભૌતિક કે દૃશ્ય ચીજો એટલે વસ્તુઓ અભૌતિક કે અદૃશ્ય ચીજો એટલે સેવાઓ)

લેણદેણની તુલાને બે બાજુઓ, એટલે કે જમાબાજુ અને ઉધારબાજુ હોય છે. વિદેશો પાસેથી દેશને થતી બધી જ આવકો જમાબાજુએ નોંધાય છે અને વિદેશોને થતી બધી જ ચૂકવણીઓ ઉધારબાજુએ નોંધાય છે.

9.8.1 લેણદેણની તુલાના પ્રકારો :

લેણદેણની તુલા (1) સમતોલ અને (2) અસમતોલ હોય છે.

સમતોલ તુલામાં જમા અને ઉધારબાજુના સરવાળા સમાન હોય છે. અસમતોલ તુલામાં જમા અને ઉધારબાજુના સરવાળા સરખા હોતા નથી.

જ્યારે જમાબાજુનો સરવાળો ઉધારબાજુના સરવાળા કરતા વધુ હોય તો લેણદેણની તુલામાં પુરાંત છે એમ કહેવાય.

જ્યારે ઉધારબાજુનો સરવાળો જમાબાજુના સરવાળા કરતાં વધુ હોય, તો લેણદેણની તુલામાં ખાધ છે એમ કહેવાય.

નોંધ : ડબલ એન્ટ્રી બુક કીપિંગ પ્રમાણે લેણદેણની તુલા સમતોલ હોય છે પરંતુ વાસ્તવમાં તેમાં ખાધ અથવા પુરાંત હોઈ શકે છે.

9.8.2 લેણદેણની તુલાનાં ખાતાઓ

લેણદેણની તુલામાં બે ખાતાઓ હોય છે : (1) ચાલુ ખાતું (2) મૂડી ખાતું

(1) ચાલુ ખાતું : આ ખાતામાં નીચેની બાબતો માટે જમા અને ઉધાર રકમો નોંધવામાં આવે છે.

(i) ભૌતિક વસ્તુઓના વેપારનું મૂલ્ય : ભૌતિક વસ્તુઓની નિકાસક્રમાણી જમાબાજુ અને ભૌતિક વસ્તુઓની આયાત પાછળનો ખર્ચ ઉધારબાજુ નોંધાય છે.

આ વિભાગના સરવાળાને વેપારતુલા કહેવાય છે. દેશમાં ભૌતિક વસ્તુઓની આયાત ચૂકવણીઓ ભૌતિક વસ્તુઓની નિકાસક્રમાણી કરતા વધુ હોય, તો વેપારતુલામાં ખાધ આવે છે અને તેથી ઊલટું હોય તો વેપારતુલામાં પુરાંત નોંધાય છે.

(ii) અભૌતિક સેવાઓના નિકાસ કે આયાતથી થતી આવક અને જાવકની નોંધ પણ ચાલુ ખાતામાં થાય છે.

(i) અને (ii)ના સંયુક્ત સરવાળાને ચાલુ ખાતાની તુલા કહેવાય છે.

(2) મૂડી ખાતું : આ ખાતામાં એક દેશના અન્ય દેશો સાથેના મૂડી વહેવારોનું મૂલ્ય નોંધાય છે જેવા કે બૉન્ડ, શેર, સોનું, મૂડી પ્રકારનું ધિરાણ વગેરે તથા સ્થાયી મૂડીરોકાણ.

ચાલુ ખાતા અને મૂડી ખાતાના સરવાળાને લેણદેણની તુલા કહેવાય છે.

9.8.3 લેણદેણની તુલાને અસર કરતાં પરિબળો :

લેણદેણની તુલાને અસર કરતાં પરિબળો એટલે કે દેશમાં આયાત, નિકાસ, મૂડીની હેરફેર, સાધનની હેરફેર, મૂડીરોકાણ, ધિરાણ વગેરેને અસર કરતાં પરિબળો. આવાં પરિબળોના કારણે તુલામાં પુરાંત અથવા ખાધ આવી શકે છે.

આવાં પરિબળો મુખ્યત્વે દેશના આર્થિક વિકાસના સ્તર પર આધારિત હોય છે. આવાં કેટલાંક પરિબળો નીચે મુજબ જણાવી શકાય :

- હૂંડિયામણનો દર

- વેપાર થતી વસ્તુઓ અને સેવાઓની પોતાના દેશમાં તથા વિદેશોમાં કિંમત
- વેપાર થતી વસ્તુઓની વિવિધતા અને ગુણવત્તા
- અનિવાર્ય આયાતો
- દેશના આર્થિક વિકાસનું સ્તર
- વેપાર પર રાજકીય અને કાયદાકીય અંકુશો
- વેપારને આધાર આપતી સવલતો જેમ કે વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, અન્ય આંતર માળાખાકીય સુવિધાઓ વગેરે.

કોષ્ટક 9.7

લેણદેણની તુલાનું કાલ્પનિક ઉદાહરણ

જમા (કરોડ રૂ માં)		ઉધાર (કરોડ રૂ માં)		તુલા
ચાલુ ખાતું				
વસ્તુની નિકાસો	200	વસ્તુની આયાતો	300	
વેપાર તુલા				-100
સેવાઓની નિકાસો	100	સેવાઓની આયાતો	200	
મૂડી આવકો	100	મૂડી-ચૂકવણીઓ	200	
એકતરફી આવકો	200	એકતરફી ચૂકવણીઓ	100	
પેટા સરવાળો (ચાલુ ખાતું)	600		800	
ચાલુ ખાતાની તુલા = (ચાલુ ખાતાની જમા બાજુનો સરવાળો - ચાલુ ખાતાની ઉધાર ખાતાનો સરવાળો)				-200
જમા (કરોડ રૂ માં)		ઉધાર (કરોડ રૂ માં)		તુલા
મૂડી ખાતું				
લાંબાગાળાનું ઋણ	200	લાંબા ગાળાનું ધિરાણ	80	
ટૂંકા ગાળાનું ઋણ	100	ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ	60	
સોનાનું વેચાણ	100	સોનાની ખરીદી	50	
પેટા સરવાળો (મૂડી ખાતું)	400		190	
		ગણતરીની ભૂલો	+ 10 = 200	
મૂડી ખાતાની તુલા = (મૂડી ખાતાની જમા બાજુનો સરવાળો - મૂડી ખાતાની ઉધાર બાજુનો સરવાળો)				+200
કુલ જમા	1000	કુલ ઉધાર	1000	
લેણદેણની તુલા				0

વાસ્તવમાં કોઈ પણ દેશની લેણદેણની તુલામાં ખાદ્ય અથવા પુરાંત હોઈ શકે.

9.9 હૂંડિયામણના દરનો ખ્યાલ (Concept of Exchange Rate)

જ્યારે ભારતીય નાગરિકો વિદેશ ફરવા જાય છે ત્યારે તેઓ ભારતના ચલણ ₹ માં ત્યાં ખરીદી કરી શકતા નથી. તેમણે ₹ નું જે-તે દેશના ચલણમાં રૂપાંતર કરવું પડે. તેમજ જ્યારે ભારતમાં કોઈ આયાતકાર વિદેશી વસ્તુની આયાત કરે ત્યારે તેની ચૂકવણી જે-તે દેશના ચલણમાં કે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્વીકૃત ચલણમાં કરવી પડે. આ ઉદાહરણો ભારતની વિદેશી હૂંડિયામણ માટેની માંગ દર્શાવે છે.

તે જ પ્રમાણે વિદેશીઓ ભારતના ₹ ની માંગ કરી શકે.

આવા પ્રવાસીઓ કે વેપારીઓ બેન્કો પાસે અથવા ચલણના કાયદામાન્ય વેપારીઓ પાસે જઈને પોતાના દેશની ચલણને અન્ય ચલણમાં રૂપાંતર કરાવે છે. આ પ્રકારનું રૂપાંતર જે-તે સમયે પ્રવર્તતા કોઈ ચોક્કસ દરે થાય છે. આવા દરને હૂંડિયામણનો દર કહેવાય.

● જે દરે એક દેશના ચલણને બીજા દેશના ચલણમાં રૂપાંતર કરી શકાય તે દર એટલે હૂંડિયામણનો દર.

● એક દેશના ચલણની બીજા દેશના ચલણમાં વ્યક્ત થતી કિંમત એટલે હૂંડિયામણનો દર.

કોઈ એક દેશ માટે હૂંડિયામણનો દર એટલે વિદેશી ચલણના એક એકમની પોતાના દેશના ચલણમાં વ્યક્ત થતી કિંમત એટલે કે વિદેશી ચલણનું એક એકમ ખરીદવા માટે પોતાના દેશના ચલણના જેટલા એકમો ચૂકવવા પડે તે કિંમત.

દા.ત., US \$ 1 = ₹ 60ના હૂંડિયામણ દરનો અર્થ એવો થાય કે US \$ 1 ખરીદવા માટે ભારતીય નાગરિકે ₹ 60 ચૂકવવા પડે છે.

જ્યારે ભારત માટે હૂંડિયામણનો દર ઊંચો થાય ત્યારે ભારતના ચલણનું આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં મૂલ્ય ઘટ્યું ગણાય. કારણ કે વિદેશી ચલણનું એક એકમ ખરીદવા માટે હવે વધુ રૂપિયા આપવા પડે. એટલે કે વિદેશી ચલણની કિંમત મોંઘી થાય અને ભારતના ₹ નું મૂલ્ય ઓછું થાય.

પહેલા US \$ 1 = ₹ 60 દર ઊંચો થવાથી US \$ 1 = ₹ 65

તેમજ જ્યારે ભારત માટે હૂંડિયામણનો દર નીચો થાય ત્યારે ₹ નું મૂલ્ય વધે.

(પરંતુ ચલણના મૂલ્ય વિશેના વિશ્લેષણમાં ચલણનો દર વધ-ઘટ થવા વચ્ચેનો સમય અંતર, દરેક દેશમાં વસ્તુઓની કિંમત વગેરે ભાગ ભજવે છે.)

ક્યારેક ખુલ્લા બજારમાં હૂંડિયામણના દરોમાં ફેરફાર થાય છે, તો ક્યારેક કોઈ દેશની સરકાર આયાતો અને નિકાસોને અસર પહોંચાડવા તેમ કરે છે.

ભારત માટે હૂંડિયામણનો દર વધે અને રૂપિયાનું મૂલ્ય ઓછું થાય, તો ભારતમાં આયાતોની માંગ ઘટે છે અને નિકાસો વધવા પામે છે.

જ્યારે US \$1 ની કિંમત ₹ 60 થી ₹ 65 થાય તો આયાતકારે US \$1 ની વસ્તુની આયાત માટે ₹ 65 ચૂકવવા પડે છે જેના માટે અગાઉ ફક્ત ₹ 60 ચૂકવવા પડતા હતા. માટે આયાતો ઓછી થવા પામે છે.

કોઈ વિદેશી વેપારીને \$1 ખરીદીને પહેલાં ₹ 60 ની વસ્તુ મળતી હતી જ્યારે હવે \$1 ખરીદીને ₹ 65ની વસ્તુઓ મળે છે. માટે નિકાસો વધવા પામે છે.

ભારત માટે હૂંડિયામણનો દર ઘટે તો તેથી ઊલટું જોવા મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટે સાચો વિકલ્પ શોધો :

(1) વેપાર દ્વારા શું થાય છે ?

(અ) સાધનોની ગતિશીલતા ઘટે છે.

(બ) ઉદ્યોગોની સંખ્યા ઘટે છે.

(ક) ઉત્પાદન-પ્રક્રિયા ધીમી પડે છે.

(ડ) ઉત્પાદનમાં વિવિધતા આવે છે.

- (2) આજના સમયમાં વિદેશવેપારમાં કયું સાધન વધુ ગતિશીલ બન્યું છે ?
 (અ) મૂડી (બ) શ્રમ (ક) નિયોજનશક્તિ (ડ) જમીન
- (3) 2005 પછી ભારતના વિદેશવેપારમાં શું નોંધપાત્ર ફેરફાર થયો છે ?
 (અ) વેપારનું કદ વધ્યું છે અને ભારતનો વેપારમાં ક્રમ આગળ થયો છે.
 (બ) વેપારનું કદ વધ્યું છે પરંતુ ભારતનો વિશ્વવેપારમાં ક્રમ પાછળ ગયો છે.
 (ક) ભારતના લેણદેણની તુલામાં હંમેશાં પુરાંત નોંધાઈ છે.
 (ડ) વેપારમાં પરંપરાગત નિકાસોનો ફાળો વધ્યો છે.
- (4) ભારતના વેપારના પરંપરાગત ભાગીદાર દેશોમાં કયા દેશોનો સમાવેશ કરી શકાય ?
 (અ) ઈંગ્લેન્ડ અને રશિયા (બ) જાપાન અને ચીન (ક) મધ્ય એશિયાના દેશો (ડ) ઓસ્ટ્રેલિયા
- (5) વેપારતુલા એટલે શું ?
 (અ) ચાલુ ખાતાની તુલા (બ) મૂડી ખાતાની તુલા
 (ક) વસ્તુ વેપારની (દૃશ્ય વેપારની) તુલા (ડ) સેવા વેપારની (અદૃશ્ય વેપારની) તુલા
- (6) લેણદેણની તુલામાં કેટલાં ખાતાં હોય છે ?
 (અ) 1 (બ) 2 (ક) 3 (ડ) 4

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) વિદેશવેપાર એટલે શું ? (2) વિદેશવેપારનું કદ એટલે શું ?
 (3) વિદેશવેપારનું સ્વરૂપ એટલે શું ? (4) વિદેશવેપારની દિશા એટલે શું ?
 (5) હૂંડિયામણનો દર એટલે શું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) વેપાર તુલાનો અર્થ આપો.
 (2) 'આંતરરાષ્ટ્રિય વેપારનું કદ' પારિભાષિક શબ્દ સમજાવો.
 (3) લેણદેણની તુલાનો અર્થ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) વિદેશવેપારની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ દર્શાવો.
 (2) વેપારતુલા અને લેણદેણતુલા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
 (3) હૂંડિયામણ-દર પર નોંધ લખો.
 (4) વિદેશવેપારનાં કારણો ટૂંકમાં સમજાવો.
 (5) લેણદેણતુલાના ચાલુખાતા અને મૂડીખાતાનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) ભારતના વિદેશવેપારના સ્વરૂપમાં થયેલાં ફેરફારો સવિસ્તર જણાવો.
 (2) આંતરિક વેપાર અને વિદેશવેપાર વચ્ચેના તફાવત સમજાવો.
 (3) ભારતના વિદેશવેપારના કદમાં થયેલા ફેરફારો સવિસ્તર જણાવો.
 (4) ભારત વિદેશવેપારની દિશામાં આવેલા ફેરફારો સવિસ્તર જણાવો.
 (5) લેણદેણની તુલાનો અર્થ આપી તેના પ્રકારો, ખાતાઓ તેમજ લેણદેણની તુલાને અસર કરતાં પરિબલો જણાવો.

વેપાર	: વેપાર એટલે એવી ધંધાકીય/વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ જેમાં વસ્તુઓ, સેવાઓ, મૂડી, ટેકનોલોજી, ટેકનિકલ જાણકારી, માહિતી, નવીન જ્ઞાન વગેરેનો નફા માટે વિનિમય થાય છે.
વેપારનું સ્વરૂપ	: અર્થતંત્રમાં પ્રવર્તમાન સંજોગો, નીતિઓ, વેપારની રચના (વેપાર થતી વસ્તુઓના પ્રકાર) અને વેપાર-વ્યવસ્થા વગેરે પરિબલોનો વેપાર સાથેનો સંબંધ એટલે વેપારનું સ્વરૂપ
આયાત-નિકાસનું સ્વરૂપ	: આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓની રચના અથવા તેમના પ્રકારો એટલે આયાત અને નિકાસનું સ્વરૂપ
વેપારનું કદ	: કોઈ દેશમાં કોઈ સમયગાળા દરમિયાન આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓનું કુલ મૂલ્ય તથા કુલ જથ્થો એટલે વેપારનું કદ
વેપારની દિશા	: વેપારની દિશા એટલે કોઈ દેશનો વિશ્વના વિવિધ પ્રદેશો સાથેનો વેપાર માટેનો સંબંધ
વેપાર તુલા	: વર્ષ દરમિયાન કોઈ દેશના વિદેશો સાથેની આપ-લેના હિસાબી સરવૈયામાં ભૌતિક વસ્તુઓની આયાત અને નિકાસના મૂલ્યની તુલા
લેણદેણની તુલા	: વર્ષ દરમિયાન દેશની ભૌતિક (દૃશ્ય) અને અભૌતિક (અદૃશ્ય) ચીજોની આયાત-નિકાસનું મૂલ્ય દર્શાવતું હિસાબી સરવૈયું એટલે લેણદેણની તુલા
હૂંડિયામણનો દર	: જે દરે એક દેશના ચલણને બીજા દેશના ચલણમાં રૂપાંતર કરી શકાય તે દર એટલે હૂંડિયામણનો દર અથવા એક દેશના ચલણની બીજા દેશના ચલણમાં વ્યક્ત થતી કિંમત એટલે હૂંડિયામણનો દર
પરંપરાગત નિકાસો	: દેશમાં સ્વતંત્રતા પહેલાં અને પછીનાં ઘણાં વર્ષો સુધી જે વસ્તુઓની નિકાસોનું પ્રમાણ વધુ રહ્યું હોય અને દેશની પરંપરાગત આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ઉત્પાદિત થયેલી વસ્તુઓની નિકાસોને પરંપરાગત નિકાસો તરીકે ઓળખાય છે.
વિકાસલક્ષી આયાતો	: દેશમાં વિકાસની પ્રક્રિયા વધારવા માટે ઓછા વિકસિત દેશો અને વિકાસશીલ દેશો દ્વારા થતી મૂડી, ટેકનોલોજી વગેરેની આયાતો એટલે વિકાસલક્ષી આયાતો
નિભાવ માટેની આયાતો	: વિકાસશીલ દેશોમાં હાથ ધરાયેલી વિકાસ અને ઔદ્યોગિકીકરણની પ્રવૃત્તિને ટકાવી રાખવા અને નિભાવવા માટેની આયાતો જેવી કે, સ્પેરપાર્ટ્સ, ટેકનિકલ સલાહ અને જાણકારી, વચગાળાની વસ્તુઓ, પેટ્રોલ, ઊર્જા વગેરેની આયાતો એટલે નિભાવ માટેની આયાતો.

